

معرفی برخی مؤلفه‌های محتوایی و ساختاری نقش‌مایه قوچک در قالی ترکمن

شراره جلالی* اصغر جوانی** افسانه قانی***

چکیده

۲۷

مهم‌ترین عامل ایجاد نقوش ذهنی در قالی ترکمن، محیط پیرامون و ذهنیت زن ترکمن است، از این میان می‌توان به حیوان قوچ اشاره کرد که در زندگی ترکمن‌ها به‌عنوان یک عامل مؤثر وجود داشته و دارد. نقش‌مایه قوچک برگرفته از ذهنیت بافنده ترکمنی از حیوان قوچ موجود در محیط اطراف خود، یکی از پرکاربردترین نقوشی است که در زندگی این قوم مشاهده می‌شود. قوچک (شاخ قوچ)، یک نماد کاربردی، آیینی و مذهبی است که نه تنها در قالی ترکمن، بلکه در دیگر هنرهای این قوم نظیر سنگ قبور، نمازلیق‌ها، جواهرات و سوزن‌دوزی استفاده می‌کنند؛ از این رو در این مقاله، به دسته‌بندی محتوا (اعتقادات، آداب و رسوم فرم قوچک در قوم ترکمن) و ساختار (تحلیل فرم قوچک در قالی ترکمن) پرداخته خواهد شد. این مقاله به‌روش توصیفی - تحلیلی و جامعه آماری شامل پنج تخته قالی در اندازه‌های ۶ و ۱۲ متری و حجم نمونه تحلیل، ۳۰ نقش‌مایه قوچک است که در حال حاضر نیز در سایر هنرهای ترکمن استفاده می‌شود. این مقاله در صدد پاسخ به این مسأله است که اصول محتوایی و ساختاری انواع مختلف نقش‌مایه قوچک در قالی ترکمن کدام هستند؟ نتایج به‌دست آمده نشان می‌دهند که محتوای نقش قوچک (شاخ قوچ)، برگرفته از ذهنیت ترکمنان است که نزد خود آنها تعبیر گوناگونی هم‌چون شجاعت، قدرت و باروری از آن استنتاج می‌شود که این ویژگی‌ها، رابط نسل‌های گذشته تا به امروز بوده‌اند. شاخ قوچ در فرهنگ‌های مختلف با تعبیر دیگری هم‌چون ثروت، چشم‌زخم و طلب مراد نیز کاربرد دارد.

کلیدواژه‌ها: محتوا، ساختار، قوم ترکمن، قالی ترکمن، نقش‌مایه قوچک

* دانشجوی کارشناسی ارشد، دانشکده هنر، معماری و شهرسازی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف‌آباد.

a.javani@au.ac.ir

** دانشیار، دانشکده هنرهای تجسمی، دانشگاه هنر اصفهان (نویسنده مسئول).

*** استادیار، دانشکده هنر و علوم انسانی، دانشگاه شهرکرد.

مقدمه

ترکمن‌ها، گروهی از زردپوستان هستند که بنا به دلایل گوناگون طبیعی و اجتماعی، به سرزمین ترکمنستان فعلی و نیز ترکمن صحرای ایران کوچ کرده‌اند. شهرت مردم ترکمن، به بافت قالی برمی‌گردد که نشانه‌ای از فرهنگ و اصالت آنها است. قالی، این هنر اصیل در میان چادرنشینان، یک کالای تجملی و ترفنی نیست، بلکه ضرورتی است که فقیر و غنی به‌مانند یکدیگر بدان نیاز دارند. این دست‌بافته ذهنی جدا از جنبه کاربردی آن در زندگی روزمره، تکرار نقش اصلی «گول» است؛ همان رمزهای پنهان ذهنیت بافنده که برگرفته از آداب‌ورسوم و اعتقادات قومی هستند و در قالب نقوش هندسی، خود را متجلی می‌سازند. با توجه به این توضیحات، تا کنون تحقیقات محتوایی و ساختاری در حیطه تنوع و دلایل گوناگونی نقش مایه قوچک در قوم ترکمن انجام نگرفته‌اند. با توجه به کهولت سن بافندگان حاضر و مکتوب نشدن تجربیات فعالانی که اکنون در قید حیات نیستند، دست‌یابی به چنین مفاهیمی مشکل به‌نظر می‌رسد و شاید دیر زمانی نپاید که این آثار و نشانه‌ها به‌دست فراموشی سپرده شوند؛ لذا این تحقیق به‌روش توصیفی-تحلیلی، سعی در پاسخ به این مسأله دارد که روابط معنایی مستور در این نقش مایه، دارای چه مضامین مهم فرهنگی است که سبب تنوع در ساختار فرمی و محتوایی آن شده است؟ به‌عبارت‌دیگر، نقش مایه قوچک، چه تعریفی در زندگی روزمره بومیان منطقه ترکمن می‌تواند داشته باشد؟ هدف از انجام این پژوهش، معرفی برخی مؤلفه‌های محتوایی هم‌چون اعتقادات و آداب‌ورسوم مؤثر در پیدایی نقش مایه قوچک و مؤلفه‌های ساختاری هم‌چون جزئیات فرمی نقش مایه قوچک است.

پیشینه تحقیق

بر اساس تحقیقات انجام‌شده، منابعی که ارتباط بسیار مستقیم با موضوع مقاله مورد نظر داشته باشند، یافت نشد؛ لذا در منابعی که معرفی می‌شوند، اشاراتی غیرمستقیم به موضوع مقاله شده است؛ حصوری (۱۳۷۱) در کتاب "نقش‌های قالی ترکمن و اقوام همسایه"، به معرفی انواع نقش در قالی ترکمن و اقوام همسایه پرداخته و در قسمتی از کتاب، نقش قوچک را از نظر ساختار و تفاوت‌های فرمی در اقوام مختلف نیز دسته‌بندی نموده است. جمال‌الدین توماج‌نیا و سارا شاه‌محمدی (۱۳۹۰) در مقاله "بررسی تأثیر تعالیم اسلام بر نقوش دست‌بافته ترکمنی"، در مورد محتوای نقش شاخ قوچ و کاربرد نقش در هنرهای سنتی، توضیح مختصری عنوان نموده‌اند که بیشتر مربوط به اقوام ترکمن خراسان شمالی

است. فرانک کبیری و پریسا امیر حاجیلو (۱۳۹۳) در مقاله "بررسی نقش مایه‌های جانوری در قالی ترکمن"، در مورد نقش قویوم (به‌معنای قوچ) در چند خط به محتوای نقش پرداخته‌اند. شراره جلالی و همکاران (۱۳۹۶) در مقاله "تبیین مؤلفه‌های محتوایی نقش مایه قوچک در فرش ترکمن"، نقش قوچک را پرکاربردترین نقش در قوم ترکمن می‌دانند و در قسمت اعتقادات و آداب‌ورسوم، مورد بررسی و تحلیل قرار داده‌اند. هیچ‌کدام از مقالات و کتاب‌ها از نظر محتوا و ساختار به‌صورت کامل در مورد نقش قوچ به بررسی نپرداخته‌اند.

روش تحقیق

این پژوهش کیفی، به‌روش توصیفی-تحلیلی انجام شده و حجم داده‌ها در قسمت اعتقادات و آداب‌ورسوم مؤثر بر پیدایی نقش مایه قوچک، به‌شیوه مردم‌نگاری و از طریق حضور ۲۰ روزه در میدان تحقیق و مصاحبه با مطلعین کلیدی (بافندگان، کارشناسان و افراد مسن که تجربه بیشتری از قالی ترکمن داشتند)، حاصل شده است. اطلاعات جمع‌آوری‌شده در قسمت تحلیل محتوایی، از استان گلستان و شهرهای ترکمن‌نشین (گنبد کاووس، آق‌قلا، گمیشان، بندر ترکمن و گرگان) و به‌طور اختصاصی از قالی‌های قوم یموت ترکمن و در زمینه تحلیل ساختاری، از تجربیات نگارندگان در حوزه میحث فرم در هنرهای تجسمی حاصل شده‌اند.

آشنایی با ترکمن‌های ایران

الف) موقعیت جغرافیایی: ترکمن‌ها، در منطقه ترکمن صحرا واقع در مرز شمال ایران و جمهوری ترکمنستان و در قسمت شمال شرق خراسان زندگی می‌کنند. اغلب ترکمن‌های ایران را طوایف یموت، گوکلان، سالیر، ساریق و تکه تشکیل می‌دهند (دو ردیف و قادیریف، ۱۳۷۹: ۷۴). قوم مورد بررسی در این پژوهش، یموت‌ها هستند که بیشترین منطقه را در ترکمن صحرا اشغال کرده‌اند و در منطقه گومیشان، داشلی برون، آق‌قلعه، بندر ترکمن و حومه گنبد کاووس زندگی می‌کنند که به بخش جلگه‌ای معروف است، در جنوب رودخانه اترک قرار دارد و از جنوب و جنوب شرق، به کوهپایه‌های جنگلی سلسله جبال البرز محدود می‌شود.

ب) اقوام ترکمن: اوغوزها در منابع اسلامی "غز" نامیده شده و از قرن ۱۱ میلادی به‌نام ترکمن معروف شده‌اند که اجداد ترک‌زبان ایران، آذربایجان، ترکیه، عراق و ترکمنستان را تشکیل می‌دهند (عنصری، ۱۳۸۰: ۷). قوم یموت در استان گلستان، به کشاورزی و دامداری مشغول بودند و زنان به امور خانه، بچه‌داری و قالی‌بافی نیز رسیدگی می‌کردند.

است که در تمام قسمت‌های زندگی ترکمن‌ها؛ بر سر قبور، ستون خانه‌ها، نمازلیق‌ها، گلیم، قالی، سوزن‌دوزی‌ها، تزئینات لباس و زیورآلات می‌توان آن را مشاهده نمود که مانند نمادی در طبیعت، قراردادی و تکرارپذیر بوده و نسل به نسل منتقل می‌شود. مخصوصاً در نقش نمد و قالی می‌توان آن را به وضوح و کرات دید. متداول‌ترین مفهوم نمادین شاخ قوچ نزد ترکمن‌ها، خیر و برکت، اقتدار و سمبل روح نیاکان (کسراییان، ۱۳۷۰: ۲۰) است. ترکمن‌ها، کهن‌سال فرزانه را غوجامان، جوان ورزیده و شجاع را دلاور قوچ ییگید و کود کانی که هنوز ختنه نشده‌اند را قوچ بولدئنگی مبارک باشد، می‌گویند (پوری، ۱۳۹۶). به خاطر همان تعلق خاطر انسان به این حیوان، در اکثر صنایع دستی و زندگی ترکمن، قسمتی از وجود او مانند شاخ یا سر او را به کار می‌برند.

مؤلفه‌های محتوایی نقش قوچک در صنایع دستی ترکمن

- گروه چت مه (قالی) قالی، قالیچه، قارچین، جانماز، پشتی کناری
  - گروه قاقمه (گلیم) گلیم پلاس، آرتماق، توبره، جوال
  - گروه باسمه (نمدمالی) دورلیق، اوزی، سرمک
  - گروه گشته (سوزن‌دوزی)، کورته، بوریک، تاخیه، گل باق
  - گروه ایشمه، اورمه (منگوله‌بافی) بلق پوپ، اوچقور باق، جمتچه باغ
  - گروه چوب (چاناق) چمچمه، دوک، ایگ و ایقماچ سوقی
  - گروه آهن (آزال) خیش آهنی، سنی قیچی، کارد، قمه، خنجر، قلیچ شمشیر (همان)
  - سنگ (سنگ قبر) که در قدیم با اشکال توتم پرستی همراه بوده است (شاخ قوچ).
- در جدول ۱، به معرفی برخی آداب، رسوم و اعتقادات مؤثر در پیدایی نقش مایه قوچک در انواع صنایع دستی قوم ترکمن می‌پردازیم.

ساختار قالی ترکمن

در قالی ترکمن، ترکیبی از نقوش نمادین و هندسی پراز و رمز، رنگ‌های گرم و گاهی سرد از نقوش‌های شلوغ مشاهده می‌شوند. بر این اساس، در بررسی قالی ترکمن باید به سه اصل فرم، ساختار و محتوا طبق موضوع پژوهش توجه کرد و کلیه نقوش مایه‌های موجود را در قالب این سه عنصر بررسی نمود. فرم یا شکل در زبان بصری عبارت است از روابط بین اجزا در کل ترکیب‌بندی یک نقش و بیشترین شاخص ایجاد فرم در طرح خط^۲ است. در این جا، فرم تنها شکل مرئی نیست،

(ج) اعتقادات ترکمن‌ها؛ آیین‌ها و اعتقادات سنتی ترکمن‌ها قبل از گرویدن به اسلام، نقش عمده‌ای در خلق نقوش و نمادهای آنها داشته و پس از گرویدن به اسلام نیز با تغییرات و محدودیت‌هایی مورد استفاده قرار گرفته‌اند. اقوام ترکمن قبل از گرویدن به اسلام و پذیرفتن مذهب حنفی و باورهای مذهبی و قرآنی، به آیین‌هایی هم‌چون توتمیسم^۲ و شمنیسم معتقد بوده‌اند. توتم پرستی در طوایف ترکمن تا قرن هفتم و هشتم هجری بر جای بود و به تدریج پس از آن از میان رفت، ولی نشانه‌هایی از آن هنوز هم در وسایل زندگی و آثار هنری عامیانه ترکمن یافت می‌شوند؛ نمونه‌های آن را بالأخص در نقش و نگاره، نمد و قالی، گلیم ترکمن و سنگ قبرهای آنها به صورت ساده می‌توان مشاهده کرد (آزادگان، ۱۳۷۲: ۲۲؛ ۳۱ و ۳۲). در حال حاضر، نسل جوان با این‌که چیزی در مورد علل پیدایش نقوش نمی‌دانند، ولی در زندگی روزمره خود در صنایع دستی، قسمتی از زندگی و ادبیات را مورد استفاده قرار می‌دهند که این نقوش، رابط نسل‌های گذشته تا به امروز هستند. قوچ به‌عنوان یکی از حیوانات شاخ‌دار، از حیوانات منسوب به خورشید محسوب می‌شود و در کل، شاخ قوچ دارای مفهومی سمبلیک و توتمیک بوده که مانند یک نماد و سمبل - قدرت و مردانگی، باروری و شجاعت- (بیگدلی، ۱۳۶۹: ۱۱۷) تبدیل به یک فرم کاربردی، آیینی و مذهبی شده است.

نقش در قالی ترکمن

گول ترکمنی همان ترنج ایرانی است که در قالی مناطق ترکمن‌نشین تکرار می‌شود. نقش در قالی ترکمن در عین سادگی و پابرجا بودن، شهرتی دارد که کمتر کسی از راز نقوش آن مطلع است (حصوری، ۱۳۷۱: ۷). نقوش قالی ترکمن از حیث ساختار، در مجموعه نقوش هندسی است که به صورت ذهنی بافته می‌شود و قوچک از لحاظ فرم، در دسته حیوانی قرار دارد. این فرم در اکثر گول‌های ترکمنی دیده می‌شود.

نقش شاخ قوچ در زندگی ترکمن

این نماد در نقوش قالی ترکمن و هم‌چنین فرهنگ آنها، دارای جایگاه ویژه‌ای است. شاخ قوچ، نماد کاربردی-آیینی و مذهبی در فرهنگ ترکمن است که از ابتدای اونقون پرستی (توتمیسم) در طوایف اوغوز (ترکمن) وجود داشته و اثر آن هنوز در زندگی روزمره ترکمن یافت می‌شود. اگر چه علت و انگیزه اصلی کاربرد این نقش برای نسل‌های حاضر مبرهن نیست، ولی فرم و شکل آن هم‌چون یک سمبل به صورت واسطه‌ای، حامل نوعی ارتباط روحی با نسل‌های قدیمی‌تر

جدول ۱. برخی آداب، رسوم و اعتقادات مؤثر در پیدایی نقش مایه قوچک

شماره	عنوان	تصویر نقش قوچک در منطقه ترکمن نشین	توضیحات
۱	سنگ قبر		<p>۱. راندن ارواح خبیث و شیاطین از آن محلها و حفاظت از ارواح پاک مردگان</p> <p>۲. قرار دادن تندیس قوچ بر روی مزار، نشان از قدرت بازو و پهلوان بودن فرد صاحب قبر است (پور کریم، ۱۳۴۶: ۶۴).</p>
۲	نمازلیق		<p>۱. عنصری عبادی- نیایشی</p> <p>۲. استفاده در مساجد، امامزادهها و منازل جهت فریضه عبادی</p> <p>۳. در تمامی مراسم اجتماعی ترکمنها از جمله اعیاد، جشنها و مراسم سوگواری دیده می شود (سعادتطلب، ۱۳۹۶).</p>
۳	سوزن دوزی		<p>۱. کاربرد آن در جامعه سنتی ترکمن، برای تزئین لباسهای مردان، زنان و کودکان و هم چنین پردهها نیز استفاده می شد.</p> <p>۲. بیشتر از نقوش هندسی و قرینه به صورت ذهنی بهره می گیرند.</p> <p>۳. استفاده از نقش شاخ قوچ در لبه لباس جهت جلوگیری از پوسیدگی به کار می رود (غراوی، ۱۳۹۶).</p>

تصویر ۱ از سمت راست. شاخ قوچ قبرستان ترکمانان ایران (نگارندگان، خالد نبی، ۱۳۹۶)
تصویر ۲. شاخ قوچ (پور کریم، ۱۳۴۶: ۶۴)

صویر ۳ از سمت راست. نقش شاخ قوچ (نگارندگان، خالد نبی، ۱۳۹۶)
تصویر ۴. نقش شاخ قوچ (چوپان آنا، ۱۳۹۶)

تصویر شماره ۵. از سمت راست سوزن دوزی مأخذ: نگارندگان، لباس سنتی، فروشگاه صنایع دستی، ۱۳۹۶.
تصویر شماره ۶. سوزن دوزی مأخذ: نگارندگان، گوشه ای از لباس سنتی، فروشگاه صنایع دستی، ۱۳۹۶

توضیحات	تصویر نقش قوچک در منطقه ترکمن نشین	عنوان	شماره
<p>۱) در این میان، عشایر ترکمن نیز از لحاظ به کار بردن زینت‌ها و زیورآلات برای آراستن خویش و محیط اطراف، از اقوام دیگر، همت بیشتری به کار برده‌اند. آنها زیورهای متفاوتی هم چون زیورهای لباس، زیورهای سر و پیشانی، زیورهای مو، زیور گوش، زیورهای گردن و سینه، زیور مچ دست، زیور انگشت، زیور کمر، سایر زیورهای مربوط به زنان، زیورهای ابزار کار و زیور کودکان را مورد استفاده قرار می‌دهند (سعادت‌طلب، ۱۳۹۶).</p>	 <p>تصویر ۷. جواهرات (نگارندگان، فروشگاه صنایع دستی ترکمن، ۱۳۹۶)</p>	<p>جواهرات</p>	<p>۴</p>
<p>۱. یک جریان ظاهراً پیوسته از تصاویر هندسی که هر یک به شکل نماد ذهنی خلق می‌شود. در این قالی‌ها، شاخ قوچ از ارکان اصلی در نقوش است که در کنار گل اصلی کار شده یا به صورت تلفیق با گل اصلی به کار رفته است. ۲. نقش قوچ در انواع مختلف، در قالی‌ها و دیگر صنایع به کار می‌رود.</p>	 <p>تصویر ۸. قالی ترکمن (نگارندگان، موزه گنبد، ۱۳۹۶)</p>	<p>قالی</p>	<p>۵</p>

بلکه شکلی است با اندازه، رنگ، بافتی مشخص و معمولاً بر اساس یک نظم مشخص که آن را ساختار می نامیم. ساختار، قالب و هیأت کلی است که تصویر اصلی خود و پیرامون خود را در بر می گیرد و شامل عناصر ارتباطی می شود که برای ما ضروری است (ونگ، ۱۳۸۰: ۴۷؛ ۶۱). نقوش قالی ترکمن که ساختاری هندسی دارند، با تجمیع خاص، وحدتی را بیان می کنند که با ایجاد تقارن در آن، ریتم و هارمونی زیبایی را در این قالی می توان مشاهده کرد. مشخصه و نماد فرهنگ ترکمن در قالی جای دارد که بعضی از این نقوش، در مرکز قالی و بعضی در حاشیه کاربرد دارند؛ مانند شاخ قوچ که بیشتر در حاشیه استفاده شده و با اشکال مختلف ترکیب می شود و یا آینا قوچوق که ترکیب آینه و شاخ قوچ است و نقوش متداول در اشکال کلی، خود غالباً به صورت هندسی و در ترکیب اشکال چند ضلعی محصور و یا بدون خطوط محدودکننده و تنها با قرار گرفتن انواع گل ها و نگاره ها که شکل کلی از یک قاب چند ضلعی را تداعی می کنند، در فرهنگ ترکمن هر یک مبین باورها، اعتقادات، تعصبات، علائق و دل بستگی قومی و خانوادگی آنها بوده و گاهی برای تشویق و ترغیب به رزم آوری و غیرتمندی و گاهی برای دفع شر و شیطان اهریمن هستند. در جدول ۲، به بررسی ساختار فرم قوچک در قالی ترکمن پرداخته می شود.

تحلیل نقش قوچک در قالی ترکمن

پیوند هنرمند با زندگی، صرفاً پیوندی با رخدادهای کنونی نیست، بلکه همان طور که یوهانس به چر تأیید کرد؛ پیوند با فرهنگ معنوی جامعه است. هنگامی که یک هنرمند درمی یابد که چگونه به بهترین وجه، زندگی را بازتاب کند و چه تدابیری را به کار گیرد، نمی تواند از به حساب آوردن این که آنهایی که پیش از او می زیسته اند چگونه زندگی را بازتاب می کرده اند، اجتناب کند (مایاسنیکیف، ۱۳۵۲: ۶۹) یا این که زنان ترکمن با نگاه به اطراف به چه فکر می کردند تا به یک نقش این چنینی برسند، جای تأمل دارد. برای انواع فرم قوچک، از فرم های هندسی و اصلی مانند مربع، مستطیل و مثلث استفاده شده و سپس با اضافه کردن فرم های هندسی دیگر که با تلفیق چند فرم تشکیل شده، به اشکال جدید دست یافته اند. این که در فرم های زیر، مستطیل، مربع، لوزی، مثلث و بعد، تلفیق چند شکل (چند ضلعی) به کار رفته، به نتایج روانی فرم می رسیم که ممکن است احساس حین بافتن را آشکار نماید. موضوع دیگری که در تحقیقات میدانی در نظر بافنده مورد بررسی قرار گرفت، استفاده از فرم های چند ضلعی به جای دایره بوده و به خاطر محدودیت بافت، امکان ایجاد دایره در نقوش نبوده،

پس، از فرم های چند ضلعی استفاده شده است. دایره، سمبل و نماد یگانگی، یکپارچگی، وحدت، احد، روح و روان، حرکت جاودانه، تکرار و تبدیل، شب و روز، زوج و فرد، خیر و شر و نرمی و لطافت است (کوهی، ۱۳۹۴: ۱۱).

فرم مربع: از این فرم، کسانی استفاده می کنند که در محیطی پایدار، بیشترین احساس آرامش را دارند و مسیر کارهای آنها به طور کامل آشکار است؛ چنین اشخاصی، محافظه کار، منظم و وظیفه شناس هستند. مربع، نمادی است از زمین در مقابل آسمان (دایره) و هم چنین نماد انسان و طبیعت است. مربع، مبین ایستا و نموداری از استواری، مردانگی، سکون، منطق، صلابت، استحکام و مظهر قدرت و زمین است (آیت اللهی، ۱۳۷۷: ۱۷۱) و رنگ قرمز با مربع هماهنگ است. همان طور که در بررسی ظاهری نقش قوچک قابل مشاهده است، این فرم بیشتر با مربع و رنگ قرمز تلفیق شده است.

فرم مستطیل: پایبند بودن به اصول، مشخصه کسانی است که از فرم مستطیل در آثار خود استفاده می کنند، نظم و ترتیب را دوست دارند، کارها را سازمان دهی و راه های مناسبی را انتخاب کرده و همه قواعد و مقررات را نیز بررسی می کنند. اگر وظیفه ای را به این اشخاص محول کنید، ابتدا آن را به خوبی سازمان دهی می کنند تا اطمینان یابند که به طور اصولی اجرا خواهد شد؛ که در زندگی قبيله ای این نظم و آرایش، کاملاً مشخص و این احساس بافنده در آثار او مشهود است. در فرم مستطیل و تلفیق آن با شاخ قوچ مشاهده می شود که این پایبندی و ارتباط منظم و سازمان دهی شده، ظاهراً بر اساس مقررات است.

فرم مثلث: اشخاص به کاربرنده این فرم، هدف گرا هستند و به برنامه های بزرگ و بلندمدت تمایل دارند، اما ممکن است که مسائل جزئی را فراموش کنند. اگر کاری را بر عهده آنها بگذارید، ابتدا هدفی را برای آن تعیین و سپس با برنامه ریزی، کار را آغاز می کنند. شکل مثلث با رنگ زرد هماهنگ بوده و سمبل و نماد اندیشه و تفکر است (حسینی، ۱۳۹۲: ۶). در بعضی از نقوش قوچک، تلفیق این فرم هندسی را نیز با شاخ قوچ می بینیم که در پس آن، اندیشه، تفکر و اهداف بلند گنجانده شده است.

به طور کلی، افرادی که سه شکل اول یعنی مربع، مستطیل و مثلث را انتخاب می کنند، در مسیر ویژه ای حرکت کرده و کارها را به طور منطقی و اصولی انجام می دهند. در کنار فرم های هندسی، به دسته دیگری از اشکال برمی خوریم که از ترکیب و تلفیق شکل های هندسی و اصلی به وجود می آیند و گاه به صورت دندانهای و شکسته، در نقوش استفاده می شوند. بررسی شیوه زندگی و آثار این هنرمندان نشان می دهد که

شماره	تصویر قالی	فرم قوچک	تحلیل‌ها
۱	 <p>قالی ترکمن / موزه گنبد تاریخ بافت / ۱۳۸۲</p>	<p>نقش اول</p> 	<p>نقش اول: این نقش به آینه قوچوق معروف است که تلفیق آیینه و قوچوق است قوچک در متن قالی استفاده می‌شود. به‌عنوان گل اصلی مورد استفاده قرار گرفته است ترکیب شاخ قوچ و آیینه در وسط فرم است که با شاخ‌های قوچ مزین شده است. یک ترکیب تماماً قرینه است.</p> <p>نقش دوم: شاخ قوچ نیز در بالای فرم هندسی لوزی که به‌صورت دندانه ایست به‌کاررفته است.</p>
		<p>نقش دوم</p> 	
۲	 <p>قالی ترکمن / موزه گنبد تاریخ بافت / ۱۳۸۲</p>	<p>نقش اول</p> 	<p>نقش اول: فرم قوچ یا همان قوچک در حاشیه زیر هر گل به‌صورت افقی کار شده است. فرم متقارن نشانی از شاخ قوچ به‌صورت قرینه بارنگ قرمز آمده و در داخل فرم هندسی پنج‌ضلعی بارنگ روشن کرمی کار شده است.</p> <p>نقش دوم: در حاشیه قالی استفاده می‌شود. فرم قوچک به‌صورت تکرار دورتادور قالی بافته شده که به‌خوبی مشاهده می‌شود.</p>
		<p>نقش دوم</p> 	

ادامه جدول ۲. ساختار فرم قوچک در قالی ترکمن

شماره	تصویر قالی	فرم قوچک	تحلیل‌ها
۳	 <p>قالی ترکمن / موزه گنبد تاریخ بافت / ۱۳۲۱</p>	نقش اول	<p>نقش اول: قالی ترکمن بارنگ زمینه آجری ۱۰ گل بارنگ آبی و نارنجی دو ردیف ۵ تایی به صورت عمودی به چشم می خورد در وسط طرح های اصلی در هر ردیف افقی ۴ عدد شش ضلعی هایی ترکیب شده با شاخ قوچ به کاررفته است.</p> <p>نقش دوم: در کنار هر کدام از طرح های بالا دو ردیف افقی سه عدد از این نقش استفاده شده است که در قالب مستطیل ۴ شاخ قوچ در کادرهای مربعی به کاررفته است.</p>
		نقش دوم	
۴	 <p>قالی ترکمن، موزه گنبد، تاریخ بافت ---</p>	 	<p>قالی ترکمن بارنگ زمینه قرمز به ۴ قسمت تقسیم شده در بعضی جاها به نقش ۴ فصل معروف است. رنگ زرد در اطراف و حاشیه طرح به زیبایی جلوه داده است. از رنگ های تیره نیز در زمینه استفاده شده که موجب نوعی احساس ناخرسندی در مخاطب خواهد شد. این نقش به درناقی گول معروف است.</p>
۵	 <p>قالی ترکمن، میدانی، بازار گنبد ۱۳۹۶</p>	نقش اول	<p>نقش اول: این فرم به صورت تکرار ۴ پایه مشکی با دو سر قوچک مشکی و به صورت متقارن است. ریتم حاصل علاوه بر نقش‌مایه، مربوط به تکرار رنگی در آن است.</p> <p>نقش دوم: فرم قوچک به صورت واگیره ای در سرتاسر حاشیه به کاررفته است</p>
		نقش دوم	

فرم‌های بعدی نزدیک می‌شویم، دندان‌های بوده و با شکستگی‌ها و تعداد اضلاع بیشتری مشاهده می‌شوند. و در نمونه آخر، جدول ۶، از شاخ قوچ در اطراف اشکال اصلی هندسی هم‌چون مربع، مستطیل و لوزی به صورت خطی استفاده شده است. در تصویر ۱ از جدول ۶، از فرم مستطیلی استفاده شده است که چهار طرف آن را شاخ‌ها احاطه کرده‌اند. در ادامه، از فرم لوزی و چند ضلعی‌هایی استفاده شده که ممکن است نامی نداشته و بر اساس ذهنیت بافندگان شکل گرفته‌اند. در وسط شاخ‌ها، از فرم مستطیل استفاده می‌شود. همین‌طور که پیش می‌رویم، به فرم لوزی و چند ضلعی‌هایی می‌رسیم که شاید هیچ نامی ندارند و فقط بر اساس ذهنیت بافندگان شکل گرفته و با شاخ قوچ همراه شده‌اند (جدول ۶). فرم قوچک، تنوع بسیار زیادی دارد و حدوداً نزدیک به ۳۰۰ فرم است که در جداول بررسی، ۳۳ فرم را به صورت مختصر مورد ارزیابی ساختاری قرار دادیم که این ۳۳ مورد در حال حاضر توسط بافندگان و امثال آنها استفاده می‌شوند.

ترسیم این نقوش، با نحوه زندگی قومی و ایلی و آداب و رسوم آنها رابطه مستقیمی دارد. در جدول ۳، نحوه شکل‌گیری فرم قوچک از ساده و هندسی به قوچک نیمه منحنی نشان داده شده است که این انحنا از فرم سوم در شاخ‌ها شروع و با کمی نرمی به شکل آخر می‌رسد که در نهایت شاخ‌ها با انحنای کامل کار شده است؛ در عین حال، هندسی بودن و خشکی فرم نیز در قسمت پایین نقش به چشم می‌خورد. در جدول ۴، نمونه فرم قوچک (شاخ) با نقش هندسی ترکیب شده و در ابتدا از فرم ساده مستطیل، مثلث، مربع یا (لوزی) استفاده شده است و همان‌طور که دیده می‌شود، فرم‌های دیگری از فرم‌های شش ضلعی (چند ضلعی) و یا ترکیب چند فرم به همراه شاخ قوچ، به وجود آمده‌اند. در جدول ۵ همان‌طور که مشخص است، از ترکیب لوزی و چند ضلعی به عنوان شکل هندسی اصلی و پایه و نیز از تصویر انتزاعی شاخ قوچ در اطراف این فرم ترکیبی استفاده شده است. فرم ۱ جدول به صورت ساده است، اما هر چه به

جدول شماره ۳ ساختار فرم قوچک

۴	۳	۲	۱
۸	۷	۶	۵

(نگارندگان: ۱۳۹۶)

جدول شماره ۴. ساختار فرم قوچک

۴	۳	۲	۱
۸	۷	۶	۵

(نگارندگان: ۱۳۹۶)

جدول ۵. ساختار فرم قوچک

۳	۲	۱
۷	۶	۵

(نگارندگان: ۱۳۹۶)

جدول ۶. ساختار فرم قویچک

۴	۳	۲	۱
			
۸	۷	۶	۵
			
	۱۱	۱۰	۹
			

(نگارندگان: ۱۳۹۶)

نتیجه‌گیری

پیوند و ارتباط دوسویه ساختار با محتوا همانند سایر هنرها و در مبحث نقش‌مایه قوچک، امری انکارناپذیر است. با بررسی نمونه‌های موجود در این جستار بیشتر به‌نظر می‌رسد این نقش‌مایه، یک فرم آیینی- مذهبی و کاربردی است که در نمازلیق‌ها به‌عنوان نقش مذهبی، در لباس سنتی و سنگ قبرهای قدیمی به‌عنوان آیینی و نیز در جواهرات و صنایع دیگر، کاربردی بودن را نشان می‌دهد. فرم قوچک با نام‌ها و هم‌چنین فرم‌های مختلف، در قسمت‌های متفاوتی کاربرد دارد. در مورد نام قوچک، نام‌های متعددی عنوان می‌شوند که این نام‌ها برگرفته از نوع کاربرد و رنگ مصرفی هستند؛ مانند قارقوچوق: شاخ قوچ سیاه، یاشیل قوچوق: شاخ قوچ سبز، قوچ کله: شاخ قوچ، سکیز قوچوق: ۸ قوچوق، پنجه قوچوق: قوچوق پخش‌شده، قاناتلی قوچوق: شاخ بال‌دار، تاریم قوچوق: نقوش ضربدر که روی تاریم چادرها است، داغدان قوچوق: برای چشم‌نذر و چشم‌زخم که روی چوب برش می‌دهند و خیلی نام‌های دیگر که در نوع مصرف فرق می‌کند. در قسمت ساختار فرم قوچک؛ این فرم در اطراف اکثر گول‌های اصلی به‌کار رفته است که به‌صورت کلی با نام گول و نه قوچک شناخته می‌شود که این حضور در کنار گول‌ها، دال بر اهمیت این نقش‌مایه در ذهن بافندگان ترکمنی است، اما بافنده، نقش‌مایه قوچک را به‌تنهایی و بیشتر در حاشیه‌های قالی به‌کار می‌برد. در قسمت ساختار فرمی، به‌صورت مختصر، ارتباط روانی فرم و رنگ نیز مورد توجه قرار گرفت و این نشان داد که بافنده هیچ‌گاه از فرم دایره در گل‌ها و ترکیب آن با نقش‌مایه قوچک استفاده نمی‌کند و به‌جای آن، از فرم‌های مربع، لوزی، مستطیل و مثلث استفاده می‌کند که ذهنیت بافنده با خصوصیات بصری این فرم‌های هندسی تقریباً هماهنگ است؛ به‌عنوان مثال، تحلیل روانی مربع (محافظه‌کار و منظم، وظیفه‌شناس، نماد زمین، استواری، مردانگی، منطق و صلابت) با زندگی ایلی (محافظه‌کاری، وظیفه‌شناسی و صلابت)، قابل تطبیق است و وجوه اشتراک زیادی ارائه می‌دهد.

پی‌نوشت

۱. گول، یکی از نقش‌مایه‌های اصلی و پرکاربرد در قالی ترکمن است که در میان ترک‌زبانان «گول» و در بین عشایر فارسی‌زبان «حوض» نامیده می‌شود (درناق گل، آینا گل، گل آیدی و ... (حضور، ۱۳۷۱).
۲. توتم، واژه‌ای برگرفته از زبان سرخ‌پوستان آمریکای شمالی است و نخستین بار این کلمه توسط لانگ که یک انسان‌شناس انگلیسی بود و در جوامع سرخ‌پوستی آمریکای شمالی تحقیق می‌کرد، به‌کار برده شد. توتم، جانور یا گیاه یا بعضاً شیء است که اصل یا بنای یک گروه اجتماعی ابتدائی تصور می‌شود؛ از این رو توتم، محور زندگی گروه به‌شمار می‌رود (پورکریم، ۱۳۴۶: ۴۲).
۳. پهنای خطوط جهت حرکت خطوط، امتداد و انحنای خطوط، زوایای تقاطع و محیط خطوط، از جمله شاخص‌های خطی طرح محسوب می‌شوند (داندیس، ۱۳۸۸: ۶۹).

منابع و مآخذ

- آزادگان، جمشید. (۱۳۷۲). تحقیق در توتمیسم. تهران: مؤسسه مطالعات و اشارات تاریخی میراث ملل.
- آیت‌اللهی، حبیب‌الله. (۱۳۷۷). مبانی هنرهای تجسمی. تهران: سمت.
- بیگدلی، محمدرضا. (۱۳۶۹). ترکمن‌های ایران. چاپ اول، تهران: لیتوگرافی تهران تایمز.
- جلالی، شراره و همکاران. (۱۳۹۶). تبیین مؤلفه‌های محتوایی نقش‌مایه قوچک در فرش ترکمن. کنفرانس ملی نمادشناسی هنر ایران. دانشگاه بجنورد.
- حسینی، محمدحسین. (۱۳۹۲). ارزیابی موقعیت شغلی. بی‌جا.
- حضور، علی. (۱۳۷۱). نقش‌های قالی ترکمن و اقوام همسایه. تهران: فرهنگان.
- داندیس، دونیس. (۱۳۸۸). مبادی سواد بصری. ترجمه مسعود سپهر، چاپ بیست و دوم، تهران: سروش.
- دوردیف، مراد و قادیریف، شهرات. (۱۳۷۹). ترکمن‌های جهان. ترجمه ضمیر امانگلدی، تهران: میراث فرهنگی کشور.

- کبیری، فرانک و امیر حاجیلو، پریسا. (۱۳۹۳) بررسی نقش مایه‌های جانوری در قالی ترکمن. فصلنامه هنرهای کاربردی، (۴).
- کسراتیان، نصرالله. (۱۳۷۰). ترکمن‌های ایران. تهران: نگار تهران.
- مایاسنیکف. (۱۳۵۲). زیبایی‌شناسی نوین. ترجمه مهدی یرتو، اصفهان: نقش جهان.
- ونگ، وسیوس. (۱۳۸۰). اصول فرم و طرح. ترجمه آزاده بیداربخت و نسترن لواسانی، تهران: نی.
- الف (جلالی، شراره). (اردیبهشت ۱۳۹۶). مصاحبه منتشر نشده با عبدالحمید پوری درباره نقش قوچ در قالی قوم ترکمن. استان گلستان.
- ب (جلالی، شراره). (اردیبهشت ۱۳۹۶). مصاحبه منتشر نشده با جمیله سعادت‌طلب درباره نقش قوچ در قالی قوم ترکمن. استان گلستان.
- ج (جلالی، شراره). (اردیبهشت ۱۳۹۶). مصاحبه منتشر نشده با آسیه غراوی درباره نقش قوچ در قالی قوم ترکمن. استان گلستان.

Received: 2018/06/27

Accepted: 2019/01/20

Introducing some of the Content and Structural Components of the Gouchak Motifs in Turkmen

Sharareh Jalali* Asghar Javani ** Afsaneh Ghani***

3

Abstract

The most important factor in creating motifs in Turkmen carpet is the surrounding environment and the mentality of the Turkmen woman, including ram that has been considered as an effective factor in their lives. Gouchak motif that comes from the Turkmen weavers' mentality regarding an animal in their surroundings is one of the most widely used designs that is seen in their lives. Gouchak (horn of a ram) is a practical, religious and ritual symbol that is used not only in Turkmen carpets but also in other arts of this tribe such as gravestones, Namazlighs, jewelry and needlework. Therefore, this study tries to categorize the content (beliefs, customs of Gouchak form among Turkmen people) and the structure (analyzing the Gouchak form in Turkmen carpet). The statistical population of the present article consists of five carpets in sizes of 6 and 12 meters, and the sample size includes 30 Gouchak motifs which are currently used in other Turkmen arts. This article that uses descriptive-analytical method, seeks to answer this question: what are the content and structural principles of different types of Gouchak motifs in Turkmen carpets? The results show that the content of Gouchak motif emanates from Turkmen's mentality, with various interpretations such as courage, power, and fertility derived from it, which have been the interface of past generations and the present day.

Key words: Content, Structure, Turkmen Folk, Turkmen Carpet, Qouchak Motifs

---

* M.A. student, Faculty of Art, Architecture, and Urban Planning, Najafabad University, Iran.

** Associate Professor, Art Faculty, Art University of Isfahan, Iran (Corresponding Author).

*** Assistant Professor, Faculty of Art and Humanities, Shahrekord University, Iran.